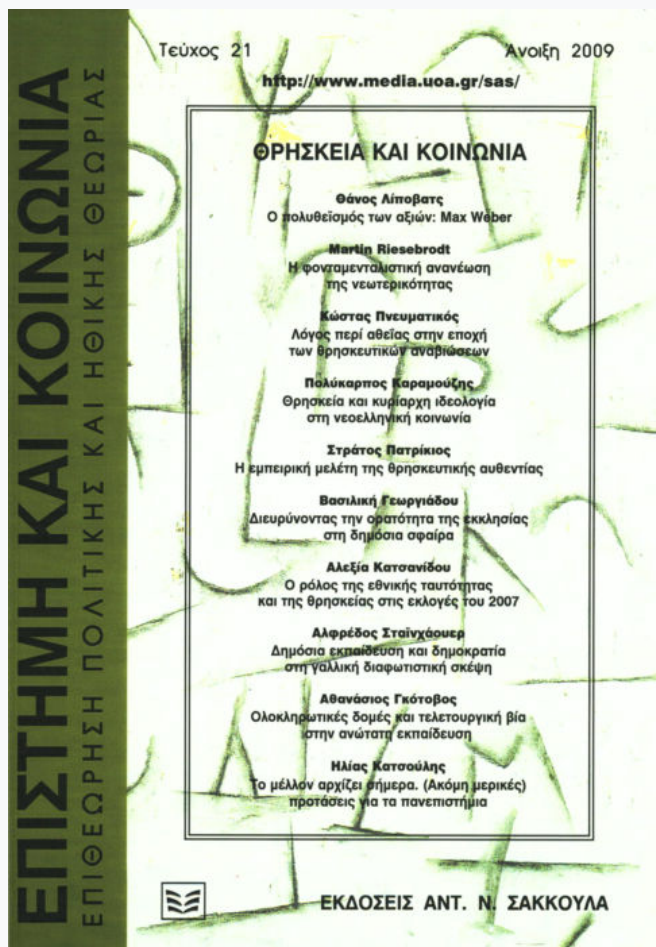

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 21 (2009)

Θρησκεία και Κοινωνία

Η εμπειρική μελέτη της θρησκευτικής αυθεντίας

Στράτος Πατρίκιος

doi: [10.12681/sas.454](https://doi.org/10.12681/sas.454)

Copyright © 2015, Στράτος Πατρίκιος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πατρίκιος Σ. (2015). Η εμπειρική μελέτη της θρησκευτικής αυθεντίας. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 21, 103–128. <https://doi.org/10.12681/sas.454>

Η εμπειρική μελέτη της θρησκευτικής αυθεντίας

Στράτος Πατρίκιος*

Για την εμπειρική αποτίμηση της θεωρίας της εκκοσμίκευσης χρησιμοποιούνται ποσοτικά δεδομένα που εστιάζουν κυρίως στην ατομική θρησκευτικότητα. Νεότερες μελέτες όμως μετατοπίζουν το επίκεντρο της ποσοτικής ανάλυσης στον βαθμό διαχωρισμού του θρησκευτικού τομέα από τους υπόλοιπους τομείς της κοινωνικής ζωής, ορίζοντας αυτή τη διαδικασία μέσω της έννοιας της 'θρησκευτικής αυθεντίας'. Διανοίγεται έτσι μια ενδιαφέρουσα προοπτική για την κοινωνική έρευνα με την καταγραφή αντίθετων τάσεων σε ό,τι αφορά, αφενός, την ατομική θρησκευτικότητα και, αφετέρου, την επιρροή της θρησκευτικής αυθεντίας στην κοινωνία. Η ατομική θρησκευτικότητα μπορεί να παρακμάζει ενώ η θρησκευτική αυθεντία διατηρεί το κύρος της. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζεται μια εμπειρική τεκμηρίωση της έννοιας της θρησκευτικής αυθεντίας με χρήση ποσοτικών δεδομένων. Διαπιστώνεται ότι οι προαναφερθείσες αντίθετες τάσεις που μπορεί να διακρίνονται στην ατομική θρησκευτικότητα και τη θρησκευτική αυθεντία αντίστοιχα χαρακτηρίζουν την Ελλάδα. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης επιτρέπουν μια μη γραμμική προσέγγιση του φαινομένου της εκκοσμίκευσης.

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τη θεωρία της εκκοσμίκευσης [secularization theory], ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός συνεπάγεται την παρακμή της θρησκείας.¹ Οι αντίστοιχες ποσοτικές έρευνες επικεντρώνονται στην πλειονότητά τους στη διερεύνηση του φαινομένου της εκκοσμίκευσης στο ατομικό επίπεδο. Ειδικότερα, οι περισσότερες αναλύσεις χρησιμοποιούν δείκτες ατομικής θρησκευτικότητας [private religiosity], δηλαδή εκκλησιασμό, πίστη και ταυτό-

---

* Ερευνητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Strathclyde (Μ. Βρετανία), <e.patrikios@strath.ac.uk>. Τμήμα του κειμένου έχει παρουσιαστεί στο συνέδριο 'Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική' του Κέντρου Πολιτικών Ερευνών (Πάντειο Πανεπιστήμιο, Δεκέμβριος 2008). Ο συγγραφέας ευχαριστεί τους Μαρία Παπαδοπούλου, Μιχάλη Χατζηκωνσταντίνου και Βασιλική Γεωργιάδου για τα σχόλιά τους.

τητα, μελετώντας κατά πόσον αυτοί επηρεάζονται αρνητικά από την κοινωνική πρόοδο.² Τα παραδείγματα ωστόσο που προκύπτουν από διάφορες αναπτυγμένες κοινωνίες εμφανίζονται αντιφατικά. Παρατηρούνται περιπτώσεις όπου η ύστερη νεωτερικότητα συμβαδίζει με έντονη ατομική θρησκευτικότητα (ΗΠΑ), πράγμα που φαινομενικά διαψεύδει τις προβλέψεις των θεωρητικών της εκκοσμίκευσης. Αντίθετα, στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, οι δείκτες ατομικής θρησκευτικότητας κινούνται πτωτικά, ιδιαίτερα από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, παρέχοντας έτσι στήριξη στη θεωρία (Norris & Inglehart 2004, Jowell κ.ά. 2003 & 2005).

Απέναντι στην προσήλωση της εμπειρικής έρευνας στην ατομική θρησκευτικότητα, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αντιπαραθέσει μια πιο πρόσφατη προσέγγιση, η οποία επικεντρώνεται στην έννοια της 'θρησκευτικής αυθεντίας' [religious authority].³ Με τον όρο 'θρησκευτική αυθεντία' εννοείται η νομοποίηση κανόνων και επιδιώξων μέσω της επίκλησης υπερφυσικών δυνάμεων (Chaves 1994: 755-6). Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, οι συνέπειες της νεωτερικότητας ανιχνεύονται κυρίως στον σαφή διαχωρισμό της θρησκείας από τους υπόλοιπους τομείς της κοινωνίας. Ένας τέτοιος διαχωρισμός έχει ως συνέπεια την παρακμή της δυνατότητας της θρησκείας να ενσωματώνει αξίες και πρακτικές στις κοινωνικές δομές (Chaves 1994: 770). Η εκκοσμίκευση, δηλαδή, δεν ισοδυναμεί με παρακμή της ατομικής θρησκευτικότητας αλλά με αποκαθήλωση της θρησκευτικής αυθεντίας.

Η θεωρητική αυτή διασκευή επιδιώκει να εξηγήσει γιατί η ύστερη νεωτερικότητα στις ΗΠΑ συμβαδίζει με υψηλή ατομική θρησκευτικότητα στα πλαίσια συγκεκριμένων θρησκευτικών δογμάτων. Το αντικείμενο έρευνάς της αφορά την επιρροή που ασκεί η θρησκεία στην κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά για παράδειγμα, και όχι το αν οι πολίτες αναφέρουν υψηλά/χαμηλά επίπεδα ατομικής θρησκευτικότητας. Σύμφωνα με τον Chaves, στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών, η έντονη αφοσίωση των αμερικανών πολιτών σε ζητήματα ατομικής θρησκευτικότητας, όπως αυτή αποτυπώνεται στις κοινωνικές έρευνες, δεν συνεπάγεται την απουσία εκκοσμίκευσης. Εφόσον η θρησκευτική πίστη δεν επηρεάζει τη σεξουαλική συμπεριφορά, τις διατροφικές συνήθειες ή τις ατομικές πολιτικές στάσεις και επιλογές, τότε η θρησκεία είναι κοινωνικά αποδυναμωμένη, ακόμη και

αν η ατομική θρησκευτικότητα παραμένει έντονη. Εμπειρικές εφαρμογές της έννοιας της 'θρησκευτικής αυθεντίας' υπογραμμίζουν την αξία της ως αναλυτικού εργαλείου. Ενδεικτικά, η μελέτη των Kleiman, Ramsey & Palazzo (1996) καταλήγει στο συμπέρασμα βάσει ανάλυσης χρονοσειρών ότι, μεταξύ της δεκαετίας του 1970 και αυτής του 1990, η ατομική θρησκευτικότητα στις ΗΠΑ εμφάνισε ανοδικές τάσεις, ενώ η εμπιστοσύνη στους θρησκευτικούς θεσμούς γνώρισε αντίστροφη, καθοδική φορά.⁴

Με αφορμή τη σχέση ατομικής θρησκευτικότητας και θρησκευτικής αυθεντίας στις Ηνωμένες Πολιτείες, στο παρόν άρθρο εξετάζεται η αντίστροφη περίπτωση. Ερευνάται κατά πόσον ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός μπορεί να συμβαδίζει με την επιβίωση της θρησκευτικής αυθεντίας σε κοινωνίες όπου η επίσημη θρησκεία αποτελεί βασική συνιστώσα της εθνικής ταυτότητας και όπου, ενίοτε, οι εκκλησιαστικές ελίτ επιχειρούν να αναστρέψουν την προϊούσα περιθωριοποίηση της εκκλησίας από το κοινωνικοπολιτικό πεδίο. Ενώ λοιπόν η αναθεωρητική προσέγγιση του Chaves αντλεί εμπειρικό υλικό κυρίως από τον συνδυασμό 'αποδυνάμωση της θρησκευτικής αυθεντίας-υψηλή ατομική θρησκευτικότητα' (ΗΠΑ), η μελέτη που παρουσιάζεται εδώ διερευνά τον αντίστροφο συνδυασμό: 'διατήρηση της θρησκευτικής αυθεντίας-χαμηλή ατομική θρησκευτικότητα'. Θα τονιστεί έτσι η ανεπάρκεια των δεικτών ατομικής θρησκευτικότητας ως εμπειρικού εργαλείου για τη μελέτη της εκκοσμίκευσης ενώ, αντίστροφα, θα προβληθεί η χρησιμότητα των δεικτών εκείνων που αποτυπώνουν τον βαθμό επιρροής της θρησκευτικής αυθεντίας.⁵

Στη συνέχεια περιγράφεται λεπτομερώς η αναδιατύπωση της θεωρίας της εκκοσμίκευσης από τον Chaves. Ακολουθεί επισκόπηση των πιθανών εφαρμογών της θεωρίας σε τρία επίπεδα: στο επίπεδο του κοινωνικού συστήματος, σε εκείνο της εκκλησιαστικής οργάνωσης και σε αυτό της ατομικής εμπειρίας. Τέλος, βάσει προκαταρκτικής εμπειρικής ανάλυσης, αξιολογείται η δυνατότητα εφαρμογής της θέσης του Chaves σε ατομικό επίπεδο, όπου υπάρχουν και οι σχετικές ποσοτικές πληροφορίες. Τα δεδομένα αφορούν δύο περιπτώσεις εκτός ΗΠΑ (Ισπανία και Ελλάδα) και προέρχονται από το τρίτο κύμα της Παγκόσμιας/Ευρωπαϊκής Μελέτης Αξιών [World/European Values Study], διατέθηκαν δε από το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας του Πανεπιστημίου Michigan (αρχείο αρ. 4531).

Θεωρία

Η θεωρία της εκκοσμίκευσης αποτελεί την κυρίαρχη ερμηνεία της ιστορικής εξέλιξης της θρησκείας στις χώρες της Ευρώπης. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η τάση υποχώρησης της θρησκευτικής πίστης, του συστηματικού εκκλησιασμού και του δογματικού αυτοπροσδιορισμού που κυριαρχεί στην Ευρώπη αποτελεί συνέπεια του κοινωνικού εκσυγχρονισμού.⁶ Ο εκσυγχρονισμός θεωρείται η βασική αιτία παρακμής της θρησκείας και ορίζεται από εξελίξεις σχετικές με την οικονομική και κοινωνική πρόοδο: άνοδος του βιοτικού επιπέδου, αστικοποίηση, επιστημονική πρόοδος, επικράτηση ωφελμιστικών αξιών κ.λπ. Οι εξελίξεις αυτές δημιουργούν ένα πλουραλιστικό και ορθολογικό κοινωνικό πλαίσιο. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να σταθούν οι απόλυτες μεταφυσικές ερμηνείες της ύπαρξης που προβάλλονται από τις περισσότερες οργανωμένες θρησκείες (βλ. Weber 1963, Wilson 1966, Berger 1967, Luckmann 1967 για πιο πρόσφατες θεωρήσεις, Tschannen 1991, Yamane 1997).

Η εμπειρική προσέγγιση του φαινομένου της εκκοσμίκευσης βασίζεται συνήθως στον συσχετισμό της κοινωνικής και οικονομικής πρόοδου με την υποχώρηση της ατομικής θρησκευτικότητας σε μια σχέση αιτίου και αποτελέσματος. Μια τέτοια προσέγγιση ωστόσο αδυνατεί να εξηγήσει τη σταθερότητα των δεικτών ατομικής θρησκευτικότητας, όπως και την εμφάνιση νέων θρησκευτικών κινημάτων σε προηγμένες κοινωνίες, με χαρακτηριστική περίπτωση αυτή των Ηνωμένων Πολιτειών. Οι δύο επιλογές της έρευνας στο σημείο αυτό είναι οι εξής: από τη μία πλευρά οι πολέμοι της θεωρίας της εκκοσμίκευσης αναγνωρίζουν στην παραπάνω ερμηνευτική ανεπάρκεια (εξαιρέσεις τύπου ΗΠΑ) την αδυναμία της συγκεκριμένης θεωρίας να εξηγήσει σημαντικά σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα.⁷ Από την άλλη, μια νεότερη ανάγνωση της θεωρίας καταφέρνει να ερμηνεύσει εξαιρέσεις όπως αυτή των ΗΠΑ (Chaves 1994). Η ανάγνωση αυτή αποτελεί το επίκεντρο της παρούσας μελέτης.

Βασισμένη στους 'κλασικούς' της θεωρίας της εκκοσμίκευσης (Weber κ.ά.) η θέση του Chaves ορίζει την παρακμή της θρησκείας ως τον διαχωρισμό του θρησκευτικού από το κοινωνικό πεδίο. Η βασική και πρώιμη έκφραση της εκκοσμίκευσης, δηλαδή, εντοπίζεται στη διαφοροποίηση του θεσμού της θρησκείας από τους λοιπούς κοινωνικοπολιτικούς θεσμούς: ένοπλες δυνάμεις, διακυβέρνηση, εκπαίδευση, οικονομία.

Συγκεκριμένα, η κοινωνική πρόοδος οδηγεί στην ανάδειξη σύνθετων κοινωνικών δομών, που απαιτούν την εμφάνιση πολλαπλών θεσμικών μηχανισμών. Οι μηχανισμοί αυτοί διαθέτουν το δικό τους εξειδικευμένο προσωπικό, καλύπτοντας με τον τρόπο αυτό τις συλλογικές ανάγκες μιας διευρυμένης κοινότητας (βλ. τον διαχωρισμό του κοινωνικού ρόλου του στρατιώτη από εκείνον του ιερωμένου, εξέλιξη που ακολούθησε τον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα, ή τον πιο πρόσφατο διαχωρισμό του ρόλου του δασκάλου από εκείνον του ιερωμένου). Με την εξειδίκευση των κοινωνικών λειτουργιών, η εκπαίδευση, οι ένοπλες δυνάμεις, η οικονομία, η νομοθεσία και ο κρατικός μηχανισμός διαχωρίζονται αναγκαστικά από τη θρησκευτική σφαίρα και μπορούν να λειτουργήσουν με 'εγκόσμια' κριτήρια, όπως αυτά της επιστημονικής αλήθειας, του εθνικού συμφέροντος, του κέρδους και της παραγωγικότητας, καθώς και των αρχών του δημοκρατικού δικαίου. Συνοψίζοντας, η εκκοσμίκευση εκλαμβάνεται ως μια μακρά διαδικασία διαφοροποίησης και περιθωριοποίησης του θεσμού της θρησκείας ο οποίος πλέον αδυνατεί να επιβάλει τους κανόνες του στους λοιπούς θεσμούς μέσω της επίκλησης υπερφυσικών δυνάμεων.

Παραδείγματα αυτής της διαδικασίας εκδηλώνονται όταν η εκκλησία χάνει τον έλεγχο της εκπαίδευσης, όταν η πρόοδος της επιστήμης είναι τέτοια που η τελευταία αντιτάσσεται ξεκάθαρα στα ιερά διδάγματα, όταν πολεμικές συγκρούσεις παύουν να έχουν τον χαρακτήρα σταυροφορίας και εκκινούν από οικονομικά, εθνικιστικά και άλλα κίνητρα ή όταν οι νομικοί κανόνες εμπνέονται από μη θρησκευτικά ιδανικά, όπως αυτά που ανέδειξε ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός. Τέτοιες εμπειρικές εκδηλώσεις αποτελούν ενδείξεις του περιορισμού της θρησκείας στην ιδιωτική σφαίρα και της απώλειας της θέσης που κατείχε επικαλύπτοντας άλλα θεσμικά υποσυστήματα.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με την ανάγνωση αυτή της θεωρίας, η υποχώρηση των δεικτών ατομικής θρησκευτικότητας είναι δυνατή αλλά όχι αναγκαία εξέλιξη. Το άτομο μπορεί να συνεχίζει να εκκλησιάζεται τακτικά, να πιστεύει στην ύπαρξη του θείου, του παραδείσου και της κόλασης, να αυτοπροσδιορίζεται με όρους θρησκευτικής ταυτότητας, καθώς και να θεωρεί τον εαυτό του μέλος μιας εκκλησίας. Κάτι τέτοιο συμβαίνει ωστόσο παράλληλα με και, κυρίως, ανεξάρτητα από τη συμμετοχή του σε άλλες κοινωνικές σφαίρες, όπου ακολουθεί εγκόσμιους κανόνες. Σε μια τέτοια περίπτωση, η θρησκευτική αυθεντία βρίσκεται σε φάση παρακμής

στην κοινωνία. Με την έννοια αυτή, τα ποσοστά θρησκευτικότητας που καταγράφουν οι κοινωνικές έρευνες σε διάφορες χώρες ίσως είναι φαινόμενο που δεν σχετίζεται ή έστω σχετίζεται αμυδρά με την εκκοσμίκευση αν αυτή οριστεί ως περιορισμός της δυνατότητας της θρησκείας να επικαλείται επιτυχώς το θείο για την επιβολή κανόνων και επιδιώξεων (Chaves 1994).

Εμπειρικές εφαρμογές

Το εγχείρημα που προέχει, επομένως, είναι να καταμετρηθεί ο βαθμός επιρροής της θρησκευτικής αυθεντίας σε αντιπαράθεση με την πορεία των δεικτών ατομικής θρησκευτικότητας. Εφόσον η θρησκευτική αυθεντία αφορά διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης, από το επίπεδο πολιτικής εξουσίας έως το ατομικό, ένα τέτοιο εγχείρημα πρέπει να είναι πολυδιάστατο (Dobbelaere 2002). Τούτου δοθέντος, στη συνέχεια θα εξεταστούν οι τρόποι με τους οποίους μπορεί να μετρηθεί εμπειρικά η σημασία της θρησκευτικής αυθεντίας σε τρεις τομείς. Πρώτον, η επιρροή της θρησκευτικής αυθεντίας δύναται να καταγραφεί σε επίπεδο μακροκοινωνιολογικής ανάλυσης. Οι σχετικοί δείκτες αντιστοιχούν κυρίως στον βαθμό διαχωρισμού του κράτους από την εκκλησία.⁸ Συγκεκριμένα, η θρησκευτική αυθεντία στο μακρο-επίπεδο εκφράζεται με την ύπαρξη νομικών κανόνων που δηλώνουν την απουσία διαφοροποίησης μεταξύ κράτους και εκκλησίας (άρα και τη διατήρηση της επιρροής της θρησκευτικής αυθεντίας σε άλλα θεσμικά πεδία), όπως

- Συνταγματική αναγνώριση επίσημης εκκλησίας
- Νόμοι περί βλασφημίας
- Ταύτιση εθνικών και θρησκευτικών εορτών
- Υποχρεωτική καταγραφή θρησκευόμενου στο δελτίο ταυτότητας
- Υποχρεωτική παρακολούθηση μαθημάτων ομολογιακού περιεχομένου στο πλαίσιο της εγκύκλιας εκπαίδευσης
- Υποχρεωτικός θρησκευτικός όρκος
- Ποινικοποίηση της δραστηριότητας συγκεκριμένων θρησκευτικών δογμάτων
- Περιορισμοί στην ίδρυση ευκτηρίων οίκων από έτερα δόγματα
- Συλλήψεις/ παρενοχλήσεις ετεροδόξων

- ♦ Κλείσιμο εμπορικών καταστημάτων σε ημέρες αργίας [blue laws]
- ♦ Ποινικοποίηση κοινωνικών πρακτικών (κατανάλωση αλκοόλ, σεξουαλικές πρακτικές ενηλίκων, ενδυμασία)
- ♦ Απουσία θεσμικού πλαισίου για την τέλεση μη θρησκευτικών τελετών, όπως ο πολιτικός γάμος, η αποτέφρωση των νεκρών κ.ά.

Στο μεσο-κοινωνιολογικό επίπεδο ανάλυσης, το αντικείμενο έρευνας αναφέρεται κυρίως στο κατά πόσον η εκκλησία εμφανίζεται ως ένας θεσμός προσανατολισμένος σε μεταφυσικές ή εγγόσμιες επιδιώξεις. Σε ό,τι αφορά την εμπειρική αποτύπωση αυτής της διάστασης, ο Chaves (1993) μελέτησε τη διακύμανση του αριθμού των λαϊκών που συμμετείχαν στο διοικητικό προσωπικό διαφόρων θρησκευτικών δόγματων στις ΗΠΑ. Αύξηση του αριθμού των μη κληρικών στελεχών ισοδυναμεί με μείωση του διοικητικού ελέγχου του θρησκευτικού θεσμού (εκκλησία) από τους κληρικούς.⁹ Η καταγραφή της σημασίας της θρησκευτικής αυθεντίας στο μεσο-επίπεδο εκφράζεται επίσης στο κύρος που μια κοινωνία αποδίδει στο επάγγελμα του ιερωμένου (Chaves 1994).

Στο μεσο-επίπεδο ανάλυσης, ενδείξεις τάσεων εκκοσμίκευσης (παρακμής της θρησκευτικής αυθεντίας) αποτελούν τόσο το εύρος όσο και το περιεχόμενο της κάλυψης από τα ΜΜΕ εσωτερικών ζητημάτων της επίσημης εκκλησίας.¹⁰ Η εκτεταμένη κάλυψη ενδο-εκκλησιαστικών διαμαχών γύρω από αρχιεπισκοπικές εκλογές ή επιχειρηματικών δραστηριοτήτων της εκκλησίας αναπόφευκτα υποδηλώνει την αδυναμία των εκκλησιαστικών ελίτ να ελέγξουν τη δημόσια εικόνα της εκκλησίας και συνδέεται με την απομυθοποίηση της τελευταίας. Οι Dobbelaere & Voyé (1991), για παράδειγμα, περιγράφουν ανάλογες εξελίξεις στη μελέτη τους για την Καθολική Εκκλησία στην Ιταλία και την Ισπανία. Συγκεκριμένα, διαπιστώνουν ότι, στις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η διάβρωση των παραδοσιακών κοινωνικών δομών είχε ως απόρροια να αποκαλυφθεί ότι και η εκκλησία είναι ένας οργανισμός διαρθρωμένος στα πρότυπα κοσμικών δομών, με τις δικές της διοικητικές ιεραρχίες και εσωτερικές διαμάχες.

Τέλος, στο ατομικό επίπεδο ανάλυσης, η επιρροή της θρησκευτικής αυθεντίας αποτυπώνεται στον βαθμό που ο πολίτης ακολουθεί επίσημους θρησκευτικούς κανόνες και νόρμες στους μη θρησκευτικούς τομείς της ζωής του. Όπως σημειώθηκε ήδη, η ανάλυση δεικτών ατομικής θρησκευτικότη-

τας δεν είναι αρκετή για να καταδείξει πλήρως τον διαχωρισμό του θρησκευτικού τομέα από τους υπόλοιπους τομείς της κοινωνικής ζωής. Για τον λόγο αυτόν, σύμφωνα με τον Chaves, οι συνέπειες της θρησκείας πρέπει να αναζητηθούν στις υπόλοιπες σφαίρες της ατομικής ζωής. Ερωτήσεις που καταγράφουν το φάσμα της επίδρασης αυτής σχετίζονται με την ατομική ευπείθεια σε θρησκευτικά κηρύγματα που άπτονται ζητημάτων όπως:

- Σεξουαλική συμπεριφορά (π.χ. προγαμιαίες σεξουαλικές επαφές, αντισυλληπτικά μέτρα, 'παρεκκλίνουσες' σεξουαλικές επιλογές)
- Ιατρικές επιλογές (ευθανασία, αμβλώσεις, μεταγγιση αίματος, μεταμοσχεύσεις)
- Κοινωνικές πρακτικές (τύπος γάμου, κηδείας, ταφής, βάπτισης, ενδυσασίας)
- Αγαθοεργία και φιλανθρωπικές δωρεές
- Άρνηση στράτευσης για θρησκευτικούς λόγους
- Εμπιστοσύνη στους επίσημους θρησκευτικούς θεσμούς
- Στάσεις σε πολιτικά ζητήματα (ευθυγράμμιση με την επίσημη θέση της εκκλησίας)
- Κομματική επιλογή.

Η θρησκευτική αυθεντία στην πολιτική σφαίρα

Με την ανάλυση που ακολουθεί ελέγχεται εμπειρικά η χρησιμότητα της θέσης του Chaves στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Συγκριτικές ευρωπαϊκές έρευνες δείχνουν υποχώρηση της ατομικής θρησκευτικότητας σε όλους σχεδόν τους σχετικούς δείκτες (βλ. για παράδειγμα τον Πίνακα 1, καθώς και στοιχεία σε Jowell κ.ά. 2003, 2005). Η εικόνα είναι αντίστροφη αυτής που καταγράφεται για τις ΗΠΑ, όπου οι δείκτες ατομικής θρησκευτικότητας παραμένουν σταθεροί σε πολύ υψηλά επίπεδα σε σύγκριση με τον υπόλοιπο αναπτυγμένο κόσμο.

Πίνακας 1: Πίστη στον Θεό, 1968-2000

Χώρα	1968 (Gallup)	1999/2000 (EMA)	Διαφορά
Ολλανδία	79	58	-21
Γαλλία	73	56	-17
Μ. Βρετανία	77	61	-16
Σουηδία	60	46	-14
Ελλάδα	96	84	-12
Δ. Γερμανία	81	69	-12
Φινλανδία	83	72	-11
ΗΠΑ	98	94	-4

Πηγή: Οι αριθμοί αναλογούν στο ποσοστό του δείγματος που δηλώνει πίστη. Προσαρμογή δεδομένων από Norris & Inglehart 2004: κεφ. 4, Πίνακας 4.1

Οι δείκτες αυτοί ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, δεν μπορούν να προσφέρουν ικανές ενδείξεις για την πορεία της εκκοσμίκευσης στις χώρες της Ευρώπης. Η εμπειρική έρευνα οφείλει να ασχοληθεί με την πιθανότητα παρακμής της θρησκευτικής αυθεντίας. Η εμφάνιση καθοδικών τάσεων σε σχέση με τη θρησκευτική αυθεντία θα οδηγούσε στη δημιουργία μιας απαισιόδοξης εντύπωσης για το μέλλον της θρησκείας. Αν, ωστόσο, η θρησκευτική αυθεντία παραμένει ισχυρή, τότε οι καθοδικοί δείκτες ατομικής θρησκευτικότητας (π.χ. Πίνακας 1) δημιουργούν μια παραπλανητικά αρνητική εντύπωση για τη βιωσιμότητα της θρησκείας στην Ευρώπη.

Η εμπειρική ανάλυση θα αναδείξει τη χρησιμότητα της έννοιας της θρησκευτικής αυθεντίας στη μελέτη του φαινομένου της εκκοσμίκευσης. Για τον λόγο αυτόν, επιλέχθηκαν δύο σχετικά όμοιες περιπτώσεις: η Ισπανία και η Ελλάδα. Οι δύο χώρες μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά που αφορούν κυρίως τον κεντρικό ρόλο της θρησκείας στη διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας, τη συμβολή της επίσημης εκκλησίας στη δημιουργία μιας εσωστρεφούς εθνικής κουλτούρας και τη σημαντική θέση της εκκλησίας στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή.¹¹ Επιπλέον, και στις δύο χώρες παρατηρείται μια παράλληλη διαδρομή κοινωνικού και πολιτικού εκσυγχρονισμού με το πέρασ των στρατιωτικών καθεστώτων (από τα μέσα

περίπου της δεκαετίας του 1970 και για τις δύο περιπτώσεις). Η συμμετοχή σε υπερεθνικές δομές, η οικονομική πρόοδος και η άνοδος του βιοτικού επιπέδου, η σταθερότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος, η μακροχρόνια παραμονή στην εξουσία σοσιαλιστικών κομμάτων καθώς και η υποδοχή μεταναστευτικών ρευμάτων διαφορετικής κουλτούρας είναι μερικές από τις κοινές εξελίξεις που αντιμετώπισαν και εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν τα δύο αυτά κράτη.

Οι συνέπειες των παραπάνω αλλαγών είναι εύκολο να κατανοηθούν στο επίπεδο ατομικής θρησκευτικότητας. Οι συγκριτικές έρευνες αξιών καταγράφουν πτώση στην ατομική θρησκευτικότητα και στις δύο χώρες.¹² Αντίθετα μάλιστα με την περίπτωση των ΗΠΑ, από τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες απουσιάζει η έντονη αποστολική δραστηριότητα ανταγωνιζόμενων μεταξύ τους δογμάτων η οποία εκτιμάται ότι θα βοηθούσε στη διατήρηση της ατομικής πίστης (Finke & Stark 1992).

Ωστόσο, η θέση του Chaves, η οποία δίνει έμφαση στην επιρροή της θρησκευτικής αυθεντίας, αμφισβητεί το συμπέρασμα ότι η ελληνική και η ισπανική κοινωνία οδεύουν αναπόφευκτα προς μια πλήρως εκκοσμοικευμένη πραγματικότητα. Για κάτι τέτοιο χρειάζεται να εξεταστεί εμπειρικό υλικό σχετικό με τη σημασία της θρησκευτικής αυθεντίας στις δύο κοινωνίες. Για τον σκοπό αυτόν, θα αναλυθούν στοιχεία από το τρίτο κύμα της Παγκόσμιας/ Ευρωπαϊκής Μελέτης Αξιών (EMA, 1999/2000). Το μέγεθος του δείγματος είναι 2.409 άτομα για την Ισπανία και 1.142 για την Ελλάδα. Οι εξαρτημένες μεταβλητές που περιέχει η EMA χρησιμοποιούν διαφορετικές μεταξύ τους κλίμακες μέτρησης (βλ. Παράρτημα Α). Με σκοπό την ευκολότερη σύγκριση, οι τιμές που παρουσιάζονται στο σύνολο της παρούσας ανάλυσης δηλώνουν αποκλίσεις από το μέσο όρο [z-scores]. Για τον ίδιο λόγο, ο κάθετος άξονας στα γραφήματα με δεδομένα της EMA ορίζεται από τις ίδιες ελάχιστες και μέγιστες τιμές. Όλες οι μεταβλητές έχουν κωδικοποιηθεί ώστε χαμηλές τιμές να δηλώνουν χαμηλή ατομική θρησκευτικότητα και αντίθεση στη θρησκευτική αυθεντία.

Αποτελέσματα

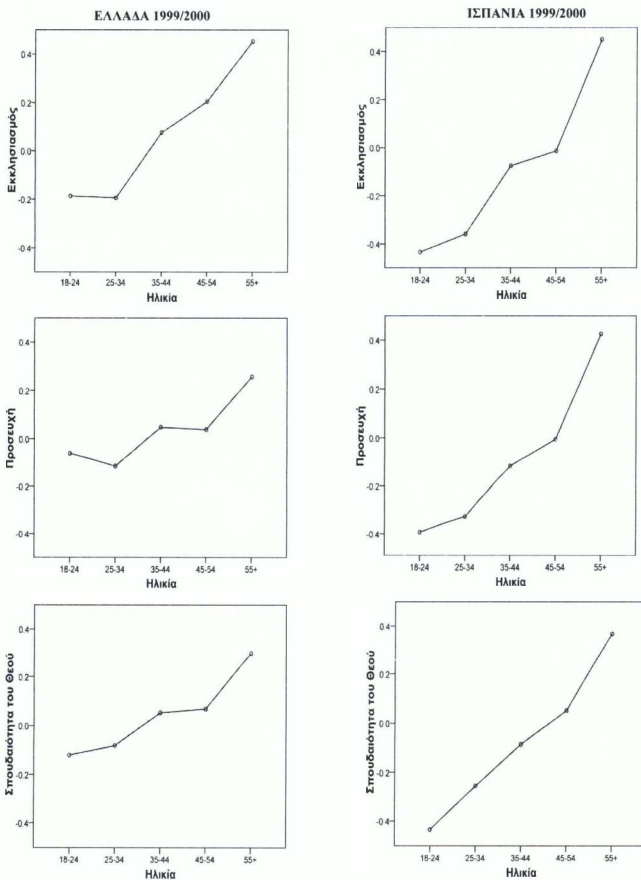
Η ανάλυση θα πραγματοποιηθεί συγκρίνοντας διαφορετικές ηλικιακές κατηγορίες (μέσους όρους δεικτών) βάσει ερωτημάτων σχετικών με τη θρησκεία. Αυτό γίνεται για τον εξής λόγο: οι νεότεροι, που βρίσκονται στην

πιο ευαίσθητη φάση κοινωνικοποίησης, είναι πιο ανοικτοί στην κοινωνική πρόοδο· αν όντως η κοινωνική πρόοδος επιδρά αρνητικά στους θρησκευτικούς δείκτες, τότε οι νεότεροι πρέπει να είναι λιγότερο θρησκοί. Οι γηραιότεροι αντίστροφα, έχοντας κοινωνικοποιηθεί σε μια προ-νεωτερική εποχή και όντας δέσμιοι συνηθειών που δύσκολα ανατρέπονται, λογικό θα είναι να εμφανίζουν εντονότερη θρησκευτικότητα. Αν οι νεότερες γενιές είναι λιγότερο θρησκευόμενες από τις παλαιότερες, τότε η πάροδος του χρόνου λειτουργεί σε βάρος της ατομικής πίστης, επιβεβαιώνοντας την παλαιότερη ανάγνωση της θεωρίας της εκκοσμίκευσης.

Η σύγκριση ηλικιακών κατηγοριών κρίνεται απαραίτητη καθώς απουσιάζουν από την EMA τα διαχρονικά ποσοτικά στοιχεία για την Ελλάδα, τα οποία θα έδιναν σαφέστερη εικόνα. Αν, για παράδειγμα, διαθέταμε μετρήσεις για την Ελλάδα του 1960, θα είμασταν σε καλύτερη θέση να συγκρίνουμε το 1960 με το 1999 και να εκτιμήσουμε αν όντως η πάροδος του χρόνου και η νεωτερικότητα επηρεάζουν τους εξεταζόμενους δείκτες. Με τον περιορισμό αυτό, οι ηλικιακές διαφορές που καταγράφονται στα παρακάτω διαγράμματα ίσως είναι και αποτέλεσμα του βιολογικού κύκλου, πιθανότητα όμως που απορρίπτεται από εξειδικευμένες αναλύσεις (van Deth & Scarbrough 1995).

Το Διάγραμμα 1 παρουσιάζει σε αντιδιαστολή την πορεία δεικτών ατομικής θρησκευτικότητας σε Ελλάδα και Ισπανία κατά ηλικιακή ομάδα. Οι σχετικές ερωτήσεις καταγράφουν τη μέση συχνότητα εκκλησιασμού, προσευχής και τη σπουδαιότητα του Θεού στην προσωπική ζωή κάθε ατόμου κατά ηλικιακή κατηγορία. Εφόσον όσοι κοινωνικοποιούνται σε ένα προοδευτικό κοινωνικό πλαίσιο, δηλαδή οι νεαρές ηλικίες, εμφανίζονται λιγότερο θρησκοί (χαμηλές τιμές στο διάγραμμα), θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι οι δύο κοινωνίες πλησιάζουν σταδιακά προς την πλήρη εκκοσμίκευσή τους. Το συμπέρασμα αυτό, όμως, αποτελεί κοντόφθαλμη ερμηνεία, καθώς οι δείκτες ατομικής θρησκευτικότητας δεν είναι οι μόνοι σχετικοί με την εκκοσμίκευση.

Διάγραμμα 1:
Ηλικιακές διαφορές στην ατομική θρησκευτικότητα, 1999/2000

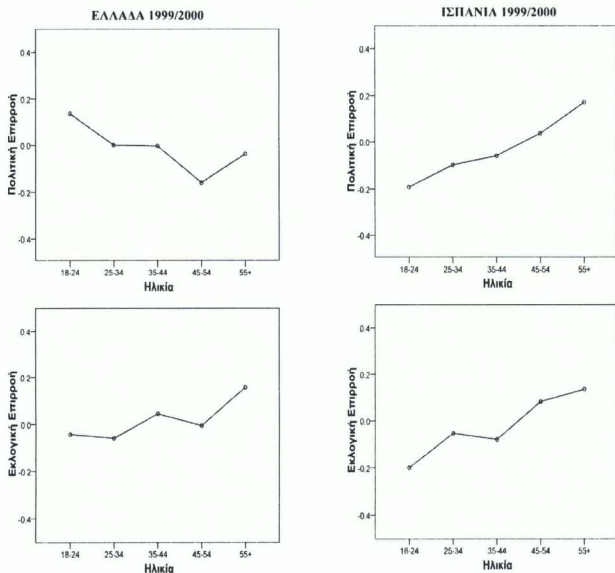

Πηγή: ΕΜΑ

Η εικόνα που παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 2 δημιουργεί αμφιβολίες για την παραπάνω απλουστευτική ερμηνεία, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την περίπτωση της Ελλάδας. Οι ερωτήσεις της EMA που αναλύονται σε αυτό δεν σχετίζονται με την ατομική θρησκευτικότητα, αλλά με τη θρησκευτική αυθεντία. Η διατύπωση των ερωτημάτων καλεί τους συμμετέχοντες στην EMA να δηλώσουν πόσο έντονη επιθυμούν να είναι η θρησκευτική επιρροή στην πολιτική σφαίρα (διακυβέρνηση και εκλογική επιλογή, βλ. μεταβλητές 4-5 στο Παράρτημα Α). Σε σύγκριση με παρόμοιες περιπτώσεις, η Ελλάδα και η Ισπανία καταγράφουν υψηλά συνολικά ποσοστά επιδοκμασίας της θρησκευτικής αυθεντίας.¹³

Διάγραμμα 2:

Ηλικιακές διαφορές στον επιθυμητό ρόλο της θρησκείας στην πολιτική, 1999/2000

Πηγή: EMA

Εστιάζοντας την προσοχή μας στην Ελλάδα, τα στοιχεία του Διαγράμματος 2 δείχνουν ότι η αποδοχή της θρησκευτικής αυθεντίας στο πολιτικό πεδίο δεν περιορίζεται στη συνήθη ομάδα (μεγαλύτεροι σε ηλικία) αλλά επεκτείνεται σε ολόκληρο το δείγμα. Αυτές οι δύο μεταβλητές αποτελούν και τις μοναδικές περιπτώσεις όπου η στατιστική ανάλυση δεν καταλήγει σε σημαντικές διαφορές μεταξύ των ηλικιακών κατηγοριών [One-way ANOVA/Μονοπαραγοντική Ανάλυση Διασποράς, $p > .01$, βλ. Παράρτημα Β1]. Η σημασία δηλαδή της θρησκευτικής αυθεντίας στην πολιτική σφαίρα φαίνεται πως παραμένει απρόσβλητη από τον κοινωνικό εκσυγχρονισμό, αν δεχτούμε ότι φορείς του τελευταίου είναι κυρίως οι νεαρές ηλικίες. Η Ισπανία ακολουθεί διαφορετική τροχιά: αποκαλύπτεται ότι εκεί η θρησκευτική αυθεντία ακολουθεί την πτωτική τάση της ατομικής θρησκευτικότητας, προμηνύοντας ένα δυσοίωνα μέλλον για την Καθολική Εκκλησία στη συγκεκριμένη χώρα. Η στατιστική ανάλυση δείχνει ότι και σε αυτές τις μεταβλητές, όπως και σε όσες εμφανίζονται στο Διάγραμμα 1 για την Ισπανία, οι μικρότερες ηλικίες διαφέρουν σημαντικά από τις μεγαλύτερες [μέθοδος ANOVA, $p \leq .01$, βλ. Παράρτημα Β2].

Ένα καίριο ερώτημα που προκύπτει αφορά την ύπαρξη αυτής της απόκλισης μεταξύ Ελλάδας και Ισπανίας. Μπορούν να διακριθούν τουλάχιστον δύο κύριες διαφορές, στις οποίες οφείλεται ίσως η απόκλιση στο Διάγραμμα 2:¹⁴ πρώτον, η Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ελλάδα έχει εντονότερα χαρακτηριστικά επίσημου εθνικού φορέα καθώς, για παράδειγμα, διατηρεί το αυτοκέφαλο που τη μετατρέπει σε 'εθνική' εκκλησία και δημιουργεί ροπή προς τον 'θρησκευτικό εθνικισμό' (Μανρογορδάτος 2003)· από την άλλη πλευρά, αυτό το χαρακτηριστικό απουσιάζει από την Καθολική Εκκλησία στην Ισπανία, καθώς αυτή αναγνωρίζει ως κεφαλή της μια εκτός ισπανικής επικράτειας αρχή. Αυτή η διαφορά (εγγύτητα του εθνικού με το θρησκευτικό) εξηγεί ίσως γιατί η ανάλυση της EMA δείχνει παρακμή της θρησκευτικής αυθεντίας στο πολιτικό πεδίο στην Ισπανία και όχι στην Ελλάδα.

Μια δεύτερη διαφορά μεταξύ των δύο περιπτώσεων σχετίζεται με την πολιτικοποίηση της εκκλησίας στη χρονική περίοδο που καλύπτεται από τη μέτρηση της EMA.¹⁵ Το έτος 1998 οριοθετεί για την Εκκλησία της Ελλάδας την αρχή μιας περιόδου έντονης παρέμβασης στα δημόσια θέματα, με την εκλογή στην ηγεσία του αρχιεπίσκοπου Χριστόδουλου. Ο γιουγκοσλαβικός εμφύλιος, με πρωταγωνιστή την ομόδοξη Σερβία, ίσως μάλιστα να εί-

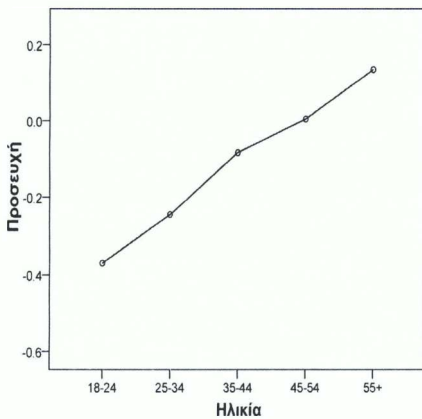
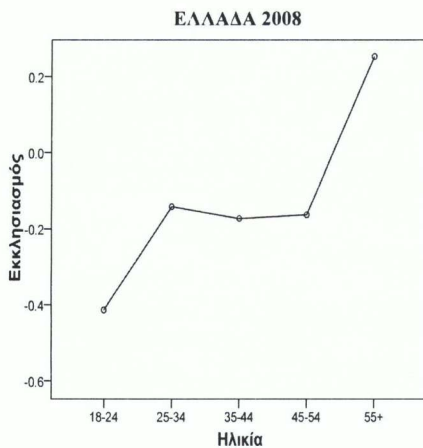
χε προετοιμάσει την ελληνική κοινή γνώμη για εντονότερη συμμετοχή της εκκλησίας στα ελληνικά δημόσια πράγματα (Georgiadiou 1995, Γεωργιάδου & Νικολακόπουλος 2001). Μια αντίστοιχη εξέλιξη απουσιάζει από την περίπτωση της Ισπανίας. Κατά συνέπεια, είναι πιθανό η ελληνική κοινή γνώμη να αποτυπώνει στο Διάγραμμα 2 τη δυναμική επανεμφάνιση της θρησκείας στο πολιτικό πεδίο. Κάτι τέτοιο θα περνούσε απαρατήρητο αν τα όποια συμπεράσματα της μελέτης περιοριζόνταν στο Διάγραμμα 1.

Οι δύο παραπάνω ερμηνείες της απόκλισης μεταξύ Ελλάδας και Ισπανίας στο Διάγραμμα 2 μπορούν να υποβληθούν σε εμπειρική εξέταση. Αν τα ιστορικά χαρακτηριστικά της ελληνικής εκκλησίας τής προσφέρουν πλεονεκτήματα ως προς τη διατήρηση της πολιτικής της επιρροής, κάτι τέτοιο θα πρέπει μάλλον να παρατηρείται διαχρονικά. Αν, αντίθετα, η μεγαλύτερη επιρροή της ελληνικής εκκλησίας σε σχέση με την αντίστοιχη της ισπανικής οφείλεται κυρίως στην ενδυνάμωση του πολιτικού λόγου της ηγεσίας της, με αρχή το 1998 (βλ. εκλογή Χριστόδουλου), δηλαδή σε ένα φαινόμενο συγκυριακό, τότε τα ευρήματα του Διαγράμματος 2 θα πρέπει να αποδυναμωθούν μετά τη λήξη της 'εποχής Χριστόδουλου' και με την έναρξη μιας λιγότερο παρεμβατικής περιόδου. Η ελληνική τάση δηλαδή θα πρέπει να πλησιάζει την ισπανική (αποδυνάμωση της θρησκευτικής αυθεντίας).

Για να εκτιμηθεί η εμπειρική βαρύτητα των δύο παραπάνω εξηγήσεων, ακολουθεί ανάλυση με χρήση δεδομένων έρευνας της εταιρίας Public Issue (εφεξής PI) για την ελληνική έκδοση του *Economist*, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 15-17/01/2008 σε 608 άτομα.¹⁶ Συμπίπτει δηλαδή χρονικά με το επίσημο τέλος της 'εποχής Χριστόδουλου' αν και δεν προσφέρει εικόνα της 'εποχής Ιερώνυμου'. Αναμφίβολα, οι διακυμάνσεις στην επιρροή της θρησκευτικής αυθεντίας στην πολιτική μάλλον αποτελούν μακροσκοπικό φαινόμενο που απαιτεί χρόνο για να αναπτυχθεί. Ωστόσο, η εν λόγω έρευνα γνώμης είναι η μοναδική πρόσφατη προσπάθεια που περιλαμβάνει εξειδικευμένα ερωτήματα αντίστοιχα εκείνων της EMA (βλ. Παράρτημα Γ). Τα Διαγράμματα 3 και 4 παρουσιάζουν την ανάλυση των διαθέσιμων δεικτών της PI σχετικά με την ατομική θρησκευτικότητα και τον επιθυμητό ρόλο της θρησκευτικής αυθεντίας στο πολιτικό πεδίο.

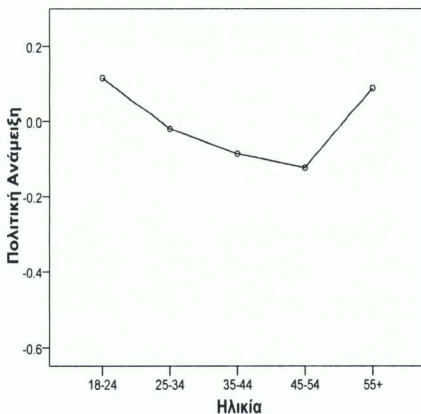
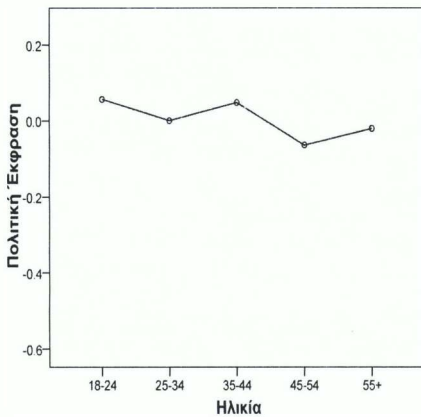
Διάγραμμα 3:
Ηλικιακές διαφορές στην ατομική θρησκευτικότητα, 2008

Πηγή: ΠΙ

Διάγραμμα 4:
Ηλικιακές διαφορές στον επιθυμητό ρόλο της θρησκείας στην πολιτική, 2008

ΕΛΛΑΔΑ 2008

Πηγή: ΠΙ

Τα γραφήματα δείχνουν ότι οι μικρότερες ηλικίες εξακολουθούν να είναι οι λιγότερο αφοσιωμένες στην ορθόδοξη πίστη (σποραδικός εκκλησιασμός και προσευχή). Η απουσία τάσης (η οριζόντια γραμμή) στις ερωτήσεις που σχετίζονται με τον ρόλο της θρησκείας στην πολιτική συμφωνεί με την ανάλυση των δεδομένων του 1999 [μέθοδος ANOVA, $p > .01$, βλ. Παράρτημα Δ]. Φαίνεται λοιπόν ότι παρά τη λήξη μιας ιδιαίτερα πολιτικοποιημένης περιόδου στην ιστορία της ελληνικής εκκλησίας (1998-2008), οι πολίτες στο σύνολό τους εξακολουθούν να αποδέχονται τη θρησκευτική αυθεντία στην πολιτική σφαίρα. Η ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης λοιπόν έγκειται μάλλον σε διαχρονικά χαρακτηριστικά (ύπαρξη 'εθνικής' εκκλησίας). Η διαπίστωση αυτή όμως μπορεί να έχει ανιχνευτικό χαρακτήρα μόνο, καθώς δεν υπάρχει η απαιτούμενη χρονική απόσταση από την περίοδο Χριστόδουλου. Μελλοντικές έρευνες θα μπορούσαν να μετρήσουν με μεγαλύτερη ακρίβεια την επίδραση (ως προς τα παραπάνω) του επίσημου λόγου του κατά τα φαινόμενα μετριοπαθούς αρχιεπίσκοπου Ιερώνυμου.

Συμπεράσματα και κατευθύνσεις

Βασισμένο σε μια νεότερη προσέγγιση της θεωρίας της εκκοσμίκευσης, το άρθρο αυτό δίνει έμφαση στην επέκταση της ποσοτικής έρευνας πέρα από το φαινόμενο της ατομικής θρησκευτικότητας. Στο πλαίσιο αυτό, η ελληνική κοινωνία αποτελεί γόνιμο πεδίο ανάλυσης: από τη μία πλευρά, η θρησκευτική αυθεντία εμφανίζεται αλώβητη τη στιγμή που η ελληνική κοινωνία φαίνεται ότι γίνεται λιγότερο ευσεβής. Αυτό το επιφανειακά οξύμωρο σχήμα αποτελεί εμπειρική τεκμηρίωση μιας σχετικά πρόσφατης έννοιας στην κοινωνιολογία της θρησκείας: της ασαφούς θρησκευτικότητας.¹⁷ Από την παραπάνω μελέτη προκύπτει ότι και η ελληνική κοινωνία σταδιακά διαμορφώνει αντίστοιχα χαρακτηριστικά. Βάσει των εξελίξεων σε άλλες χώρες, προβλέπεται η διαμόρφωση μιας μη θρησκευόμενης πλειοψηφίας η οποία ωστόσο θα επιθυμεί την κοινωνική παρουσία της θρησκείας ως δικλίδα ασφαλείας εν μέσω ραγδαίων κοινωνικών μεταβολών.

Οι δύο ερμηνείες που προτάθηκαν για την ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης συνοψίζονται στα παρακάτω: πρώτον, η θρησκευτική αυθεντία παραμένει ισχυρή στην ελληνική κοινωνία εξαιτίας της ιστορικής σύνδεσης του ελληνικού έθνους-κράτους με την Ορθόδοξη Εκκλησία· δεύ-

τερον, η θρησκευτική αυθεντία παραμένει ισχυρή εξαιτίας της πολιτικοποίησης του επίσημου λόγου της εκκλησίας υπό τη χαρισματική ηγεσία του Χριστόδουλου, ως αντίδραση σε απότομες κοινωνικές αλλαγές. Η ανάλυση που παρουσιάστηκε υποδηλώνει ότι η πρώτη ερμηνεία είναι εκείνη με τη μεγαλύτερη εμπειρική βαρύτητα, παρόλο που τα διαθέσιμα ποσοτικά δεδομένα δεν επιτρέπουν σαφή συμπεράσματα (ειδικά η απουσία αντίστοιχων στοιχείων με χρονική απόσταση από την περίοδο Χριστόδουλου).

Μια προσπάθεια μελλοντικής διερεύνησης της δεύτερης ερμηνείας βασιζόμενη σε πιο 'φρέσκα' δεδομένα θα παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Για ένα τέτοιο εγχείρημα, είναι φυσικά απαραίτητο να συμπεριλαμβάνονται σε τακτά χρονικά διαστήματα οι σχετικές ερωτήσεις στις αντίστοιχες κοινωνικές έρευνες.¹⁸ Αν, για παράδειγμα, διαπιστωθεί ότι η επιρροή της θρησκευτικής αυθεντίας στο πολιτικό πεδίο φθίνει όταν εκλείπει ο πολιτικοποιημένος εκκλησιαστικός λόγος (π.χ. εκτός της περιόδου 1998-2008), αυτό θα έχει ουσιαστική σημασία για το μέλλον της θρησκείας στην Ευρώπη. Ας υποθέσουμε ότι η σημασία της θρησκευτικής αυθεντίας δεν εξαρτάται άμεσα από τις ιστορικές εξελίξεις που εμπερικλείει ο όρος κοινωνικός εκσυγχρονισμός, αλλά από έναν κληρικό βολонταρισμό, δηλαδή από την εκκλησιαστική αντίδραση στις εξελίξεις αυτές. Σε αυτή την περίπτωση, το φαινόμενο της εκκοσμίκευσης χάνει τον εικαζόμενο γραμμικό του χαρακτήρα. Μετατρέπεται σε αναστρέψιμο φαινόμενο, που εξαρτάται από την αντίδραση της εκάστοτε εκκλησιαστικής ηγεσίας. Σύμφωνα με μια τέτοια προοπτική, η εκκοσμίκευση δεν αποτελεί τον αναπόφευκτο ιστορικό προορισμό κάθε εκσυγχρονισμένης κοινωνίας.

Σημειώσεις

1. Βλ. γενική επισκόπηση της θεωρίας σε Dobbelaere 2002.
2. Πρόσοφατα παραδείγματα σε Greeley 2003 και Halman & Draulans 2006.
3. Βλ. Chaves 1994, και για γενικές παρατηρήσεις, Παπαγεωργίου 2007.
4. Βλ. παρόμοια μελέτη του Hoffmann 1998, καθώς και Patrikios 2008.
5. Θεωρητικά, είναι δυνατοί ακόμη δύο συνδυασμοί οι οποίοι όμως δεν εξετάζονται στο παρόν άρθρο: α) διατήρηση της θρησκευτικής αυθεντίας-υψηλή ατομική θρησκευτικότητα (π.χ. το σύγχρονο Ιράν) και β) αποδυνάμωση της θρησκευτικής αυθεντίας-χαμηλή ατομική θρησκευτικότητα (ανεπτυγμένες βιομηχανικές/ μετα-βιομηχανικές κοινωνίες) (Chaves 1994: 761).

6. Η μελέτη περιορίζεται σε δογματικά ομοιογενείς χώρες της Νότιας Ευρώπης. Ως εκ τούτου, με τον όρο 'θρησκεία' εννοείται το οργανωμένο εκκλησιαστικό μόρφωμα. Για τον λόγο αυτόν, οι δύο όροι -θρησκεία και εκκλησία- θα χρησιμοποιηθούν εναλλακτικά στο κείμενο.

7. Η κυρίαρχη σχολή σκέψης βασίζεται στην οικονομική θεωρία, υποστηρίζοντας πως οι δείκτες εκκλησιασμού, πίστεως κλπ. παραμένουν σε υψηλά επίπεδα λόγω της πληθώρας θρησκευτικών επιλογών στην Αμερική. Μια τέτοια πληθώρα ωθεί τις ανταγωνιστικές εκκλησίες να είναι πιο ενεργές στον προσηλυτισμό, ενώ συμβάλλει και στην κάλυψη διαφορετικών ατομικών θρησκευτικών αναγκών (Finke & Stark 1992).

8. Για ένα πρόσφατο σχετικό παράδειγμα, βλ. Fox 2008.

9. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα από τα επίμαχα σημεία του νόμου Τρίτση το 1987 -και ατία σύγκρουσης μεταξύ κυβέρνησης και εκκλησίας- ήταν η αύξηση του αριθμού των λαϊκών στη σύνθεση των ενοριακών συμβουλίων. Η εκκλησία τότε θεώρησε πως τέτοια εξέλιξη υποκάπτει τη δύναμή της.

10. Πρβλ. την έννοια της 'επικοινωνιακής εκκοσμίκευσης' σε Δεμερτζής 2001.

11. Βλ. γενικές παρατηρήσεις σε Martin 1978. Για την Ελλάδα, βλ. Manvorgordatos 2003. Για την Ισπανία, βλ. Moya 1984 και Perez-Diaz 1987.

12. Για παραδείγματα, βλ. Norris & Inglehart 2004 και Jowell κ.ά. 2003 & 2005.

13. Μέσοι όροι: πολιτική επιρροή (Ελλάδα 2,33, Ιταλία 2,23, Ισπανία 2,19, Πορτογαλία 1,99)· εκλογική επιρροή (Ισπανία 2,24, Ιταλία 2,01, Πορτογαλία 1,98, Ελλάδα 1,95).

14. Βλ. 'most similar systems design' σε Przeworski & Teune 1970.

15. Βλ. γενικά σχόλια σε Berger 1999.

16. Ο συγγραφέας ευχαριστεί τον Γιάννη Μαυρή για την παροχή των ποσοτικών στοιχείων. Λεπτομέρειες για την έρευνα στο <http://www.publicissue.gr/96/religion/>

17. Πρβλ. τις έννοιες 'ασαφής θρησκευτικότητα' ['fuzzy religiosity'] σε Voas 2008, και 'υποκατάστατη θρησκεία' ['vicarious religion'] σε Davie 2000, καθώς και συναφή σχόλια σε Alivizatos 1999, Lodberg 2006, Casanova 2006.

18. Βλ., για παράδειγμα, το προσεχές (τέταρτο) κύμα της EMA.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α
Μεταβλητές Παγκόσμιας/Ευρωπαϊκής Μελέτης Αξιών
(τρίτο κύμα, 1999/2000)

Τίτλος	Ερώτηση [Κώδικας cumulative file]	Min	Max
1. Συχνότητα εκκλησιασμού	Εκτός από γάμους, βαφτίσια και κηδείες, πόσο συχνά πηγαίνετε στην εκκλησία; [f028]	1 (ποτέ/ σχεδόν ποτέ)	8 (τουλάχιστον 2-3 φορές την εβδομάδα)
2. Συχνότητα προσευχής	Πόσο συχνά προσεύχεστε στον Θεό εκτός της θείας λειτουργίας; [f066]	1 (ποτέ)	7 (κάθε μέρα)
3. Σπουδαιότητα του Θεού	Πόσο σημαντικός είναι ο Θεός στη ζωή σας; [f063]	1 (καθόλου)	10 (πολύ)
4. Πολιτική επιρροή	Οι θρησκευτικοί ηγέτες πρέπει να επηρεάζουν την κυβερνητική πολιτική; [f105]	1 (διαφωνώ απόλυτα)	5 (συμφωνώ απόλυτα)
5. Εκλογική επιρροή	Οι θρησκευτικοί ηγέτες πρέπει να επηρεάζουν τους ψηφοφόρους στις εκλογές; [f103]		

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β
Αποτελέσματα One-Way ANOVA

1. Ελλάδα 1999/2000

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Συχνότητα εκκλησιασμού	Between Groups	55.36	4	13.84	14.50	.00
	Within Groups	1045.03	1095	.95		
	Σύνολο	1100.39	1099			
Συχνότητα προσευχής	Between Groups	13.25	4	3.31	3.35	.01
	Within Groups	1044.80	1057	.99		
	Σύνολο	1058.05	1061			
Σπουδαιότητα του Θεού	Between Groups	18.34	4	4.59	4.69	.00
	Within Groups	1062.68	1087	.98		
	Σύνολο	1081.02	1091			

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Πολιτική επιρροή	Between Groups	10.23	4	2.56	2.58	.04
	Within Groups	1077.98	1086	.99		
	Σύνολο	1088.21	1090			
Εκλογική επιρροή	Between Groups	5.05	4	1.26	1.27	.28
	Within Groups	1080.19	1089	.99		
	Σύνολο	1085.24	1093			

Σημείωση: *Between Groups:* Οι τιμές σε αυτή τη σειρά αναφέρονται στη συστηματική διακύμανση (διαφορές στις τιμές της εξαρτημένης μεταβλητής που οφείλονται στην ανεξάρτητη μεταβλητή). *Within Groups:* Οι τιμές σε αυτή τη σειρά αναφέρονται στη διακύμανση σφάλματος (διαφορές στις τιμές της εξαρτημένης μεταβλητής που δεν οφείλονται στην ανεξάρτητη μεταβλητή). *Sum of squares:* Άθροισμα τετραγώνων (η αθροιστική τετραγωνική απόσταση των παρατηρήσεων από το δειγματικό μέσο). *df:* Βαθμοί ελευθερίας. *Mean Square:* Μέσο τετράγωνο (sum of squares/df). *F-ratio:* ο λόγος μέσων τετραγώνων συστηματικής διακύμανσης και μέσων τετραγώνων διακύμανσης σφάλματος. *Sig.:* Στατιστική σημαντικότητα της τιμής του F.

2. Ισπανία 1999/2000

		Sum of Squares	df	Mean Sq.	F	Sig.
Συχνότητα εκκλησιασμού	Between Groups	296.83	4	74.21	84.58	.00
	Within Groups	2090.66	2383	.88		
	Σύνολο	2387.48	2387			
Συχνότητα προσευχής	Between Groups	252.38	4	63.09	70.63	.00
	Within Groups	2075.23	2323	.89		
	Σύνολο	2327.61	2327			
Σπουδαιότητα του Θεού	Between Groups	209.92	4	52.48	57.48	.00
	Within Groups	2152.85	2358	.91		
	Σύνολο	2362.77	2362			
Πολιτική επιρροή	Between Groups	38.78	4	9.70	9.85	.00
	Within Groups	2146.44	2181	.98		
	Σύνολο	2185.23	2185			
Εκλογική	Between Groups	31.96	4	7.99	8.09	.00

		Sum of Squares	df	Mean Sq.	F	Sig.
επιτροπή	Within Groups	2169.42	2197	.99		
	Σύνολο	2201.37	2201			

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ Μεταβλητές Έρευνας ΠΙ

Τίτλος	Ερώτηση [Κώδικας ΠΙ]	Min	Max
1. Συχνότητα εκκλησιασμού	Πόσο συχνά πηγαίνετε στην εκκλησία (εκτός από γάμους, κηδείες, βαφτίσια); [church]	1 (ποτέ/ σχεδόν ποτέ)	4 (κάθε Κυριακή/ συνχρότερα)
2. Συχνότητα προσευχής	Εσείς προσωπικά, πόσο συχνά τυχαίνει να προσεύχετε; [relfrpr]	1 (ποτέ)	6 (κάθε μέρα/ σχεδόν κάθε μέρα)
3. Πολιτική έκφραση	Οι θρησκευτικοί ηγέτες θα πρέπει να εκφράζουν τη γνώμη τους σε πολιτικά θέματα, μάλλον ναι ή μάλλον όχι; [polrel1]	0 (όχι)	1 (ναι)
4. Πολιτική ανάμειξη	Κατά τη γνώμη σας, η ανάμειξη της θρησκείας στην πολιτική είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη από ό,τι θα έπρεπε; [relinter]	1 (μεγαλύτερη)	3 (μικρότερη)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ Αποτελέσματα One-Way ANOVA

Ελλάδα 2008

		Sum of Squares	df	Mean Sq.	F	Sig.
Συχνότητα εκκλησιασμού	Between Groups	27.85	4	6.96	7.26	.00
	Within Groups	557.84	582	.96		
	Σύνολο	585.69	586			
Συχνότητα προσευχής	Between Groups	12.71	4	3.18	3.20	.01
	Within Groups	569.29	573	.99		

		Sum of Squares	df	Mean Sq.	F	Sig.
	Σύνολο	581.99	577			
Πολιτική έκφραση	Between Groups	.95	4	.24	.24	.92
	Within Groups	579.12	578	1.00		
	Σύνολο	580.08	582			
Πολιτική ανάμειξη	Between Groups	4.65	4	1.16	1.17	.32
	Within Groups	532.63	535	1.00		
	Σύνολο	537.28	539			

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Alivizatos, N. (1999). 'A New Role for the Greek Church?' *Journal of Modern Greek Studies* 17: 23-40.
- Berger, P. (1967). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, Garden City, NY: Doubleday.
- Berger, P. (1999). 'The Desecularization of the World: A Global Overview', στο P. Berger (επιμ.), *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Casanova, J. (2006). 'Religion, European Secular Identities, and European Integration' στο T. Byrnes & P. Katzenstein (επιμ.), *Religion in an Expanding Europe*, New York: Cambridge University Press.
- Chaves, M. (1993). 'Intraorganizational Power and Internal Secularization within Protestant Denominations' *American Journal of Sociology* 99: 1-48.
- Chaves, M. (1994). 'Secularization as Declining Religious Authority', *Social Forces* 72: 749-774.
- Davie, G. (2000). *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*, Oxford: Oxford University Press.
- Δεμερτζής, N. (2001). 'Η εθνο-θρησκευτική και επικοινωνιακή εκκοσμίκευση της Ορθοδοξίας', *Επιστήμη και Κοινωνία* 5-6: 83-101.
- Dobbelaere, K. (2002). *Secularization: An Analysis at Three Levels*, Bern: Peter Lang.

- Dobbelaere, K. & Voyé, L. (1991). 'Western European Catholicism Since Vatican II', στο H.R. Ebaugh (επιμ.), *Vatican II and U.S. Catholicism*, Greenwich: Jai Press Inc.
- Finke, R. & Stark, R. (1992). *The Churching of America, 1776-1990*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Fox, J. (2008). *A World Survey of Religion and the State*, New York: Cambridge University Press.
- Georgiadou, V. (1995). 'Greek Orthodoxy and the Politics of Nationalism', *International Journal of Politics, Culture and Society* 9: 295-315.
- Γεωργιάδου, Β. & Νικολακόπουλος, Η. (2001). 'Εμπειρική ανάλυση του εκκλησιασμού στην Ελλάδα', *Κοινωνία των Πολιτών* 7.
- Greeley, A. (2003). *Religion in Europe at the End of the Second Millennium*, New Brunswick, NJ: Transaction Press.
- Halman, L. & Draulans, V. (2006). 'How Secular is Europe?', *British Journal of Sociology* 57: 263-288.
- Hoffmann, J. P. (1998). 'Confidence in Religious Institutions and Secularization: Trends and Implications', *Review of Religious Research* 39: 321-343.
- Jowell, R. & Central Co-ordinating Team. (2003). *European Social Survey 2002/2003: Technical Report*, London: Centre for Comparative Social Surveys, City University.
- Jowell, R. & Central Co-ordinating Team (2005). *European Social Survey 2004/2005: Technical Report*, London: Centre for Comparative Social Surveys, City University.
- Kleiman, M., Ramsey, N. & Palazzo, L. (1996). 'Public Confidence in Religious Leaders: A Perspective from Secularization Theory', *Review of Religious Research* 38: 79-87.
- Lodberg, P. (2006). 'Ministries in Post-Enlightenment Europe', *International Review of Mission*, 1^η Ιουλίου.
- Luckmann, T. (1967). *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*, New York: Macmillan.
- Martin, D. (1978). *A General Theory of Secularization*, Oxford: Basil Blackwell.
- Mavrogordatos, G. (2003). 'Orthodoxy and Nationalism in the Greek Case', *West European Politics* 26: 117-136.

- Moya, C. (1984). *Señas del Leviatán: Estado Nacional y Sociedad Industrial: España 1936-1980*, Madrid: Alianza Editorial.
- Norris, P. & Inglehart, R. (2004). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*, New York: Cambridge University Press.
- Παπαγεωργίου, Ν. (2007). 'Η Εκκλησία και η Εκκοσμίκευση', Εισήγηση στο Β' Διεθνές Συνέδριο Ορθοδόξου Νεολαίας, Τουρκία, Ιούλιος 2007.
- Patrikios, S. (2008). 'American Republican Religion? Disentangling the Causal Link Between Religion and Politics in the US', *Political Behavior* 30: 367-389.
- Perez-Diaz, V. (1987). *El Retorno de la Sociedad Civil: Respuestas Sociales a la Transición Política, la Crisis Económica y los Cambios Culturales de España 1975-1985*, Madrid: Instituto de Estudios Económicos.
- Przeworski, A. & Teune, H. (1970). *The Logic of Comparative Social Inquiry*, New York: John Wiley & Sons.
- Tschannen, O. (1991). 'The Secularization Paradigm: A Systematization', *Journal for the Scientific Study of Religion* 30: 396-415.
- van Deth, J.W. & Scarbrough, E. (επιμ.) (1995). *Beliefs in Government, Vol. 4: The Impact of Values*, New York: Oxford University Press.
- Voas, D. (2009). 'The Rise and Fall of Fuzzy Fidelity in Europe' *European Sociological Review*, 25,2: 155-168.
- Weber, M. (1963) [1922]. *The Sociology of Religion*, Boston, MA: Beacon Press.
- Wilson, B. (1966). *Religion in Secular Society: A Sociological Comment*, London: Watts.
- Yamane, D. (1997). 'Secularization on Trial: In Defense of a Neosecularization Paradigm', *Journal for the Scientific Study of Religion* 36: 109-22.